

DAVLAT XARIDLARI USTIDAN DAVLAT VA JAMOATCHILIK NAZORATINI TASHKIL QILISH ZARURATI

Tojiev Shaxlo Maxmatmurodovna¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 25.04.2025

Revised: 26.04.2025

Accepted: 27.04.2025

Ushbu maqolada davlat xaridlari ustidan davlat va jamoatchilik nazoratini takomillashtirish bo'yicha nazariy va amaliy asoslari o'rganib chiqildi hamda ulardan kelib chiqqan holda xulosalar va ilmiy-amaliy takliflar shakllantirildi.

KALIT SO'ZLAR:

davlat xarid, elektron savdo, tender, shaffoflik, davlat byudjeti, mahalliy byudjet, byudjet nazorati, ochiq byudjet.

KIRISH. Davlat byudjeti ijrosining G'aznachilik tizimiga o'tilishini, byudjet tizimida izchil amalga oshirilayotgan muhim institutsional o'zgarishlar sifatida ko'rsatish mumkin.

Davlat xaridini tashkil etish buyicha mutlaqo yangi tamoyillarga asoslangan tizim shakllantirilmoqda va tabiiy ravishda, bu sohada o'z yechimini kutayotgan qator mavjud muammolarni ko'rsatish mumkin. Jumladan:

- davlat xaridini amalga oshirishning mavjud tizimi Respublika miqyosida davlat ehtiyojlari uchun tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun qilinadigan xarajatlarni optimallashtirish imkonini bermaydi;
- me'yoriy-huquqiy bazani yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- xaridni amalga oshiruvchi tizim korrupsiyani yo'q qilish va unga qarshi choralar qo'llash buyicha qator kamchiliklarga ega;
- byudjet tizimida kamchiliklarning mavjudligi;

• davlat xaridini amalga oshiruvchi va uning nazoratini ta'minlovchi malakali kadrlarning yetishmasligi;

• xarid tizimi hamda uning mexanizmlarini ochiq-oydin emasligi va boshqalar.

Davlat xaridi tizimini isloh etish kompleks yondashuvni talab etadi. Islohotlar faqatgina maxsus qarorlar qabul qilish va davlat xaridi bo'yicha vakolatli agentlikni tashkil etish bilan chegaralanib qolmasdan, balki turli xil davlat organlari o'rtasida hamkorlikda harakatni yo'lga qo'yish, ular o'rtasida vakolatlarni taqsimlash, tizimda kuchlar nisbatini tengligini ta'minlovchi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarining shakllantirishni talab etadi.

Davlat xaridini boshqarish tizimini takomillashtirish uchun quyidagi elementlardan foydalanish samarali yo'nalish hisoblanadi: davlat xaridi siyosatini davlatning iqtisodiy siyosati maqsadlariga muvofiqlashtirish; davlat xaridi sohasidagi amalga oshirilayotgan siyosatnimonitring va baholashni tatbiq etish.

Davlat ehtiyojlari uchun xaridni amalga oshirish mexanizmining samarali bo'lishi, ko'p jihatdan, davlat xaridi uchun qaror qabul qilayotgan davlat xizmatchilarining kvalifikatsiya darajasi, professional tayyorgarligi va haqqoniyligiga bog'liq. Ko'pgina davlatlarda davlat xaridi bilan shug'ullanadigan xodimlarni tayyorlash va ular malakasini oshirish bevosita hukumatning zimmasiga yuklatilgan vazifa hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan yuqoridagi ko'rsatilgan yo'nalishlardagi kamchiliklarni bartaraf etishga katta e'tibor qaratilmoqda va davlat xaridini amalga oshirishda ishtirok etuvchi boshqa sub'ektlar ishtirokida, davlat xaridi jarayonining mexanizmlarini hamda uning huquqiy asoslarini takomillashtirish bo'yicha faol ish olib borilmoqda.

BMT Taraqqiyot Dasturi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan birgalikda "O'zbekistonda davlat moliyasi islohoti" loyihasini yo'lga qo'yib, hukumat tomonidan moliya tizimi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda hamkorlik qilishni nazarda tutadi.

Endi tanlov asosida savdolarni tashkil etish jarayonining boshlanish qismiga qaytib, turli mamlakatlarning yangi texnologik bazaga o'tish yo'lida erishgan yutuqlari bilan tanishamiz.

Internet-texnologiyalar asosida davlat xaridini amalga oshirish samaradorligini oshirmoqchi bo'lgan barcha mamlakatlar, savdolar haqida bir vaqtda ham elektron nashrlarda, ham qog'ozli nashrlarda e'lon berishdan boshlaganlar.

AQShda federal agentlik savdolari haqidagi e'lonni Commerce Business Daily hamda

uning elektron variantini internetda nashr qilishlari shart.

Meksikada davlat xaridi tizimidagi savdolar haqida e'lonlar Federal Official Gazette va davlat xaridiga bag'ishlangan Compranet veb- saytida nashr etiladi.

Avstraliyada maxsus idora – Department of Contract and Management Services (CAMS) tashkil etilgan bo'lib, u elektron davlat xaridiga oid barcha materiallarni internetda e'lon qilib boradi (www.contracts.wa.gov.au).

Argentina, Kanada, Kolumbiya, Koreya kabi davlatlarda davlat xaridi bilan bog'liq barcha savdolar internet bilan bir qatorda, "qog'ozli" matbuotda e'lon qilib boriladi. Shunisi e'tiborliki, e'lonlar internetda qog'ozli variantga nisbatan ancha oldinroq nashr etiladi va bunga sabab, internetda tipografiyalardagi kabi nashr bilan bog'liq vaqt yo'qotish holatlari uchramaydi.

Tanlov hujjatlarini olish va tanlov shartlarini aniqlashtirish kabi bosqichlar internet orqali samarali amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash joizki, tanlov hujjatlari hamma mamlakatlarda ham tekinga berilmaydi. Joriy qilingan to'lovlar sezilarsiz miqdorda kichik bo'lib, kredit kardlar yordamida tezda to'lovni amalga oshirish mumkin.

Avstraliyada davlat xaridini elektron tarzda tashkil etish ancha ilg'or bo'lib, bu ham texnik jihatdan ham buyurtmachi va mol yetkazib beruvchi o'rtasidagi muloqotni zamonoviy texnologiyalar asosida tashkil etilganligida yaqqol namoyon bo'ladi. Shartnomalar haqida axborot mavjud bo'lgan veb-saytdan tanlov uchun zarur barcha hujjatlar to'plamini topish va undan foydalanish mumkin. Bunda saytdan foydalanuvchiga turli-tuman yordamlar, aniqliklar yaratilgan bo'lib, qiziqtirgan savolni elektron pochta orqali so'rash imkoniyati mavjud.

Ancha murakkab muammolar keyingi ikki bosqichda-ariza berish va konvertlarni ochish jarayonida yuzaga keladi. Murakkablik mualliflikni aniqlash, ariza ochilguncha maxfiylikni ta'minlash bilan bog'liqdir. Bubosqichda tashkil etilgan va tashkil etilayotgan milliy davlat xaridi tizimlarida "raqamli imzo" texnologiyasidan yoki ochiq kalit (PKI – Public Key Infrastructure) infratuzilmasidan foydalaniladi.

PKI texnologiyasi haqida batafsil to'xtalmasdan, ta'kidlash lozimki, ushbu texnologiya yordamida mol yetkazib beruvchi kompaniya davlat sertifikat markazi - davlat buyurtmachisi tomonidan mol yetkazib beruvchilarni autentifikatsiya qilish maqsadida tashkil etilgan markazidan ro'yxatdan o'tadi. Avstraliyada bu tashkilot Government Public Key Authority (GPKA) degan nom olib, keyinchalik Gatekeeper Policy Advisory Committee (GPAC) degan nom bilan atala boshladi. Ushbu Qo'mita tarkibida Avstraliya Sanoat vazirligi, Federal va munisipal hukumat organlari vakillari ham kiritilgan.

Markaziy sertifikat markazining joylarda filiallari mavjud bo'lib, ular ro'yxatdan o'tkazish va sertifikat berish huquqiga egadirlar. GPAC ning oltita filiali mavjud bo'lib, yana oltita sertifikatlashtirish markazlari lesenziya olish arafasida.

Raqamli imzo va PKI texnologiyasidan foydalanish imkoniyatini, albatta, qonuniy asosdan ta'minlash lozim. Bunday qonuniy aktlar, 1999- 2001 yillarda, AQSh, Kanada, Hindiston, Meksika, Chili, Argentina, Kolumbiya va Avstraliyada qabul qilingan. 2002 yilda "Elektron raqamli imzo haqida" gi qonun Rossiyada ham qabul qilindi. Ushbu qonun elektron raqamli imzoni, qog'ozli asosdagi imzo bilan tenglashtiruvchi shart-sharoitlarni belgilab beradi.

Injenerlik-maslahat xizmatlari aniq ifodalash qiyin bo'lgan savdo predmeti hisoblanadi. Tashkiliy va boshqaruv bo'yicha maslahatchilar, loyihachilar, iqtisodchilar, yuristlar, nazorat injenerlari xizmatlarini, kichik bosqichlarga ajratish va talabgorlar taklifini baholashda qo'llash mumkin bo'lgan bir xil qiymatli tushunchalar asosida ifodalash juda murakkabdir. Shunday bo'lsada, savdoning aynan shu turida "baho-sifat" nisbati yo'riqnomalarda aniq ko'rsatib berilgan – maslahatchilarni tanlashning asosiy omili bu *sifat* ko'rsatkichidir. Baho, odatda, juda kichik nisbatga ega, ayrim holatlarda unga umuman e'tibor berilmaydi.

Bir-qancha xalqaro moliyaviy tashkilotlar xarid haqidagi umumiy qoidalar bilan bir qatorda, faqatgina xizmatlarni xarid etishga taalluqli bo'lgan alohida yo'riqnoma va qoidalarga ham egadirlar. Masalan, Jahon banki ushbu maqsadlarda foydalanish uchun "Jahon banki qarzdorlarining maslahatchilarni tanlash va yollash" (Selection and Employment of Consultants by the World Bank Borrowers), Osiyo taraqqiyot bankining – "Osiyo taraqqiyot banki va uning qarzdorlari tomonidan maslahatchilarni taklif etish bo'yicha yo'riqnoma" (Guidelines on the use of consultants by ADB and its Borrowers) kabi hujjatlarga ega. Injener-maslahatchilarning xalqaro federasiyasi (IMXF) 1977 yilda "Maslahat xizmatlarini xarid etishda sifat asosida tanlash" (Quality-based selection for the procurement of consulting services) qo'llanmasini, 2003 yilda "Maslahatchilarni tanlash bo'yicha IMXF yo'riqnomasi"ni tajriba nashr sifatida chiqardi. Ikkala hujjat ham xalqaro savdo amaliyotida xizmatlarni xarid etishning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlagan.

Nima uchun maslahatchilar xizmatini xarid etishga shuncha e'tibor talab etiladi? Qisman bu holat, yuqorida aytilganidek, maslahatchilar xizmatini xuddi tovarlar va ishlar savdosida bo'lganidek, mayda detaligacha ifodalash va baholash ancha murakkabligi bilan izohlanadi. Ikkinchi omil esa, ko'rsatilgan xizmatning sifati mutaxassisning malakasi, tajribasi va taklif etilgan vaqtiga bog'liqdir. Xizmat qiymati(bahosi)ning pasayishi, har

qanday holatda ham, yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar bo'yicha xizmat ko'rsatish sifatining pasayishini bildiradi. Bundan tashqari, maslahatlar ko'rsatish bozori ancha vaqtlardan beri shakllanib kelmoqda va baholarning nisbatan ma'lum darajada barqarorligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham, savdolarni o'tkazishda, xalqaro maslahatchilar tomonidan taklif etiladigan baholar deyarli bir xil darajada ekanligi namoyon bo'ladi. Baholar asosida tanlov g'oliblarini belgilash bo'yicha qilingan urinishlar natijasida, juda past sifatli xizmatlarga ega bo'lindi. Savdolardagi bu tajriba, baholar asosida tanlash taqdim etilgan xizmatlar takliflaridan eng optimalini tanlash usuli emasligini isbotladi. Shu sababli, bugungi kunda xizmatlarni xarid etish bo'yicha xalqaro savdolarni olib borishda, sifat asosidagi tanlov (QBS) ishlatiladi yoki sifat va baho asosidagi tanlovdan (QCBS) foydalanilsada, bunda bahoning nisbati aniqlovchi ko'rsatkich bo'la olmaydi.

Sifat asosida tanlov o'tkazishda maslahatchilarning taklifi texnik va geografik ish tajribasi, ishlarni bajarish uchun ko'zda tutilayotgan usullar, malaka va asosiy mutaxassislarning ish tajribasi, loyiha bo'yicha ishni tashkil etish, ta'minot va boshqa shu kabi texnik ko'rsatkichlar asosida baholanadi. Bu texnik baholash deyiladi. Tender hujjatlarida ko'zda tutilgan holatlar bo'yicha baholash ballari qo'yiladi, shundan so'ng savdoda g'olib chiqqan talabgor xizmat bahosini kelishib olish uchun suhbatga taklif etiladi. Sifat asosida tanlov o'tkazishda, talabgorning arizada ko'rsatgan xizmat bahosiga e'tibor berilmaydi va u faqatgina shartnoma tuzish jarayonida muhokama qilinadi.

Sifat va baho asosida tanlov o'tkazishning, sifat asosida tanlov o'tkazishdan farqi shundaki, boshda texnik tahlil amalga oshiriladi va u tugamaguncha, moliyaviy ko'rsatkichlar inobatga olinmaydi. Texnik tahlildan so'ng, taklifni moliyaviy (baho) jihatdan baholash amalga oshiriladi va natijada, har bir taklif ma'lum formula asosida aniqlanadigan moliyaviy baholash ballini to'playdi. Keyingi jarayon bu – texnik va moliyaviy ballarga tender hujjatlarida ko'rsatilgan koeffisientlar bo'yicha tuzatishlar kiritish (odatda, bu 0.8 texnik uchun va 0.2 moliyaviy ball uchun) va umumlashtirishdan iborat. Tanlov g'olibi texnik va moliyaviy ballar bo'yicha aniqlanadi.

Yuqoridagilardan shuni kuzatish mumkinki, xizmatlarni xarid etishning sifatga asoslangan tanlovlarida baho omili umuman e'tiborga olinmaydi (QBS usuli) yoki umumiy ballarning faqatgina 20 foizini tashkil etadi (QCBS usuli). Shunday qilib, xizmatlar ko'rsatish bo'yicha savdolarni o'tkazishda "baho-sifat" nisbati yoki 0:100 yoki 20:80 ni tashkil etadi. Ayrim holatlarda, masalan, ko'rsatiladigan xizmatlar bir xillik tusiga ega bo'lib, aniqroq ifodalash mumkin bo'lsa, unda sifat va baho asosidagi tanlov nisbati 70:30 bo'lishi mumkin. Ushbu holatlarda mazkur nisbat faqatgina nazariy bo'lib qolmasdan,

balki xizmatlarni xarid etish bo'yicha yuqorida keltirilgan qo'llanmalarda yoki tender hujjatlarida rasmiy ravishda qayd etilishi kerak.

Shunday qilib, xizmatlar xarid etish bo'yicha savdolarini tashkil etishning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda sifat aniqlovchi omil bo'lsa, baho esa ikkinchi darajali o'lchov hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan uch turdagi tender takliflarini baholashning o'ziga xos jihatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ayrim olingan tender turlari uchun yo'riqnomalar baho omilini tanlovning yagona omili sifatida qayd etsada, sifat ko'rsatkichlari qaysidir nisbatda albatta, inobatga olinadi. Takliflarni baholash bo'yicha tajribali mutaxassislar, rasmiy hujjatlarda sifat omilini baholashning aniq belgilangan uslubiyoti yo'q bo'lishiga qaramay, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarni tanlashda sifat omilini hisobga oladilar. Maslahatchilar xizmati bo'yicha esa, bunday turdagi savdolarida sifat omili asosiy rol o'ynaydi.

Tender savdolarini tashkil etishning uzoq davr davomida kuzatilgan tajribasi shundan dalolat beradiki, faqat baho asosida tanlov, xarid qilinayotgan tovarlar, bajariladigan ishlar va xizmatlarni zaruriy sifat darajasida bo'lishi uchun yetarli bo'la olmaydi. Bu o'z navbatida, loyiha uchun yo'naltirilgan investisiyalarni optimal bo'lishini ta'minlamaydi. Shuning bilan bir vaqtda, sifat omilini inobatga olish, savdolarini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsadga erishish – tovarlar, ishlar va xizmatlarni eng past baholarda optimal sifat bilan olish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Baltina A.M. «Finasoviye sistemi zarubejnix stran». Uchebnoye posobiye. M.: FiS, 2007 g. 304 str.
2. Vahobov, U. Burxanov, N. Jumayev. Chet mamlakatlar moliyasi. Darslik. T. O'zbekistan. 2003.
3. Kumri Nomozova. Organizational and economic modeling of the system of interregional industrial cooperation as a control object. Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. 2023. – p. 333-343.
4. Kumri Isoyevna Nomozova. Problems of security of economic and ecological systems in the countries of the central Asian Region. International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking. 2023. – p. 177-195.

-
5. Kumri Nomozova. Evolyusiya teorii predprinimatelskogo riska v rabotax vydayushixsya uchenyx proshlogo. Peredovaya ekonomika i pedagogicheskie texnologii. 2025. – c. 581-587.
 6. Nomozova Qumri Isoevna. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq risklarni sug‘urta vositasida boshqarish usullari. Straxovoy ryнок Uzbekistana. 2024. - 4-7 b.
 7. Kumri Nomozova. Mikrostraxovanie kak innovatsionnyy mexanizm upravleniya riskami malogo biznesa. Ekonomicheskoe razvitie i analiz, 2024. - s. 338-345.
 8. Qumri Nomozova. Biznes risklarini sug‘urtalash: zamonaviy sharoitlarda asosiy turlari va ularning xususiyatlari. Moliya va bank ishi. 2024. – 44-48 b.
 9. Qumri Nomozova. Moliyaviy hisobotlar va ularni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024.
 10. Qumri Nomozova. O‘zbekistonda tadbirkorlik tavakkalchiliklari sug‘urtasini rivojlantirish istiqbollari. Straxovoy ryнок Uzbekistana. 2024. – 7-10 b.
 11. Nomozova Qumri Isoevna. Tadbirkorlik tavakkalchiliklarini sug‘urtalash bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribalari. Journal of engineering, mechanics and modern architecture. 2023. – 109-115 b.
 12. Qumri Nomozova. O‘zbekistonda tadbirkorlik faoliyati va uning barqarorligini ta‘minlashda sug‘urtaning o‘rni. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2023.
 13. Qumri Nomozova. Tadbirkorlikda tavakkalchilikni sug‘urtalashda «big data» raqamli andarrayting tizimlarini qo‘llash istiqbollari. Straxovoy ryнок Uzbekistana. 2023. – 11-13 b.
 14. Kumri Isoevna Nomozova. Napravleniya razvitiya straxovyx uslug v sfere malogo biznesa i chastnogo predprinimatelstva v uzbekistane. World science: problems and innovations. 2020. - s. 167-169.
 15. Nomozova Qumri Isoevna. “Tadbirkorlikda tavakkalchiliklarni sug‘urtalash va uni O‘zbekistonda rivojlantirish istiqbollari”. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati. T.: TMI, 2021.
 16. Vahobov A. va boshqalar. Byudjet - soliq siyosati yaxlitligi. O‘quvqo‘llanma. - T.: Iqtisod va moliY. 2005. 264b.